

פירוש על ספר שופטים ב'גנזי אירופה'

שרה יפת

א

'גנזי אירופה' הוא הכינוי שניתן במחקר לקטעים מכתבי יד עבריים ששימשו בשימוש משני בכריכות ספרים ובתיקים למסמכים בספריות ובארכיונים במדינות שונות באירופה. 'אלפים רבים של דפים בודדים, שנתלשו מכתבי יד עבריים לפני מאות בשנים ושימשו לכריכת ספרים ולעיטפת תיקים ארכיוניים'.¹ שימוש זה בכתבי יד נפוץ ברחבי אירופה בעיקר במאות השש עשרה והשבע עשרה, אך הוא מתועד כבר בראשית המאה השלוש עשרה.² לאחרונה מתגלים באירופה עשרות אלפי דפים כאלה, קטעים מכתבי יד לטיניים, יווניים, עבריים ובלשוניות מקומיות שונות, והם זוכים להתעניינות גוברת והולכת מצד חוקרי תולדות הספר ותולדות היצירה הספרותית בימי הביניים.³

בין החיבורים שהתגלו בקטעי כתבי היד שבכריכות יש חיבורים אחדים מתחום פרשנות המקרא. אומנם מבחינת היקף החומר הממצא בתחום זה דל. בכרך הראשון של 'מגנזי אירופה' כלל העורך, שמחה עמנואל, שרידים של עשרה פירושי מקרא בלבד: פירוש לספר שופטים, פירוש לדברי הימים,

* המאמר מבוסס על הרצאה שנשאתי ב־13 בפברואר 2020, בערב עיון שנערך לכבוד הופעת הכרך השני של 'מגנזי אירופה', שההדיר שמחה עמנואל.

1 ש' עמנואל, מגנזי אירופה, א, ירושלים תשע"ה, עמ' 17. המידע הכללי המובא כאן לקוח מן ההקדמה המאלפת של עמנואל לספר זה, שכותרתה: 'גנזיות אירופה – מהותה ותולדות מחקרה', שם עמ' 17–64.

2 שם, עמ' 19.

3 על תולדות המחקר של קטעי הכריכות ראו: שם, עמ' 37–43, ושם ביבליוגרפיה נרחבת.

פירושים של נכדי רש"י לאסתר ולקהלת, פירוש 'שכל טוב', פירושי מנחם בן שלמה למגילות שיר השירים, קהלת, איכה ואסתר ופירוש ר' אליעזר מוורמייזא (הרוקח) לתהילים.⁴ בכרך השני כלל עמנואל קטעים מקיפיים למדי מחיבור אחד: פירוש ר' יוסף קרא לספר משלי.⁵ לעומת זאת נכללו בשני הכרכים עשרות חיבורים מן הספרות הרבנית – פרשנות התלמוד, ספרות התוספות, שרידים מתורת ארץ ישראל, פירושי פיוטים וספרי הלכה, וכמובן אין זה הממצא כולו. קטעים מפירושי מקרא אחדים מ'גנזי אירופה' כבר פורסמו בעבר בבמות שונות, והידוע שבהם הוא פירוש ר' יוסף קרא לתורה,⁶ ויש לקוות שהממצא יתרחב ויושלם ככל שיתקדמו פענוח הקטעים ופרסומם. למרות היקפו הקטן יחסית של החומר הזה, הוא תורם תרומה חשובה להיבטים שונים של חקר פרשנות המקרא היהודית – יצירותיה, תפוצתה, התפשטותה, נוסחיה וכיוצא באלה – וכן לשאלות הנוגעות ליצירה היהודית בכללה ולארון הספרים היהודי. כבר עמדו על כך הן עמנואל, בשני הכרכים של 'גנזי אירופה' ובמקומות אחרים, והן חוקרים אחרים שעסקו בחיבורים שפורסמו קודם לכן,⁷ ואין לי אלא להצטרף להערכתם הנלהבת של קודמיי.

ב

המאמר הנוכחי מוקדש לחיבור הפותח את מהדורות הקטעים בכרך הראשון

4 סך הכול 137 עמודים. ראו: שם, עמ' 67–203.

5 44 עמודים. ראו: ש' עמנואל, מגנזי אירופה, ב, ירושלים תשע"ט, עמ' 161–205.

6 עמנואל הזכיר פירושים למשלי, לאיוב, לאסתר ולתהילים. ראו: עמנואל (לעיל הערה 1), עמ' 44, הערות 119–120, ושם אוכור של פרסומים מאת פראני (Perani) על פירושים לתהילים, למשלי ולאיוב. גרוסמן העיד על 'שרידים מפירושי ר"י קרא לתורה, לישעיה, להושע, לעמוס, לאיוב וככל הנראה גם לתהילים'. ראו: א' גרוסמן, 'גנזי איטליה ופירושי ר' יוסף קרא', ש' יפת (עורכת), המקרא בראי מפרשיו: ספר זיכרון לשרה קמין, ירושלים תשנ"ד עמ' 336, 341–343. וראו גם ברשימה ביבליוגרפית זו: A. Lehnardt, 'Bibliography of the "European Genizah"', idem, (ed.), *Genizat Germania: Hebrew and Aramaic Binding Fragments from Germany in Context*, Leiden and Boston, MA 2010, pp. 335–363

7 א' גרוסמן, 'חשיבות "הגניזה האיטלקית" לחקר פירושו של ר' יוסף קרא למקרא', א' דוד ו'י תבורי (עורכים), הגניזה האיטלקית, ירושלים תשנ"ח, עמ' לט–נא.

של 'מגנוזי אירופה' – פירוש לספר שופטים.⁸ הקטע התגלה בספריית המנזר במלך שבאוסטריה (קטע hebr XVIII) וכולל פירוש לשופ' יג 5–טו 2. עמנואל הכתיר את החיבור הזה בכותרת 'פירוש לספר שופטים' בלי לציין את שם מחברו, והשאיר את זהות המחבר בסימן שאלה. בחיבור עצמו אין אזכור של מחברו ואף לא רמז לזהותו, אבל עמנואל עמד היטב על הזיקה ההדוקה של החיבור לפירוש ר' יוסף קרא לספר שופטים. לנוחיות הקוראים אף הביא עמנואל בנספח לפרק את פירוש קרא לשופטים שפורסם על ידי שמעון עפנשטיין בהמשכים בשנים 1906–1920 מכ"י ברסלאו, בית המדרש לרבנים 178, שאבד בשואה.⁹ בכך בעצם הציג עמנואל שאלה לקוראי הספר: מיהו לדעתכם מחבר הפירוש?

לדברי עמנואל 'לעתים יש זהות מלאה בין פירושו של ר' יוסף קרא ובין הפירוש שבקטע מלך', והוא הדגים זאת בכמה דוגמאות, ובהן הפירוש האחרון שבקטע, לשופ' טו 2:¹⁰

- 8 עמנואל (לעיל הערה 1), עמ' 67–79.
- 9 ש' עפנשטיין, פירושי ר' יוסף קרא לנביאים ראשונים, ירושלים תשל"ג (כולל פירוש למלכים ב, ותרגום המבוא לעברית; ההפניות להלן לפרסום של עפנשטיין מכוונות לספר זה). לפרסום הראשון של הפירוש ליהושע ראו: S. Eppenstein, *Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft*, 5 (1907), pp. 39–60; *ibid.*, 4 (1906), pp. 1–28; הפירוש לשמואל: *ibid.*, 7 (1909), pp. 1–37; הפירוש למלכים: *ibid.*, 8 (1910), pp. 1–48; 13 (1920) pp. 1–28; 13 (1910), pp. 1–28. עמנואל ציין ש'עד כה לא נמצא כתב יד נוסף של הפירוש, ועל כן מהדורתו של עפנשטיין היא עד הנוסח היחיד של הפירוש המצוי בידינו' (עמנואל [שם], עמ' 68). אומנם פוננסקי טען שפירוש קרא על נביאים ראשונים 'מצא בכ"י שונים' אך הוא ביסס את תיאור הפירוש אך ורק על כתב היד שבבית המדרש בברסלאו. ראו: ש"א פוננסקי, פירוש ליחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנצ'י, ורשה 1913, עמ' xxvi. עיין בפירוש לספר שופטים בשתי מהדורותיו מעורר את השאלה אם גרסת הפירוש שבמהדורת עפנשטיין היא אכן הגרסה המקורית של פירוש קרא, מפני שהיבטים שונים של הפירוש שם נראים כתוצאה של עריכה מאוחרת, אלא שבהיעדר עדויות נוספות לפי שעה אין ביכולתנו לענות על שאלה זו.
- 10 עמנואל (שם), עמ' 69.

הקטע ממלך	הפירוש הנדפס של ר' יוסף קרא
הלא א[ח]ותה הקטנה טובה	הלא אחותה הקטנה טובה
הימנה	ממנה,
פתרו[נו] יפה הימנה כמו ונשבע	פת' יפה ממנה כמו ונשבע
לחם	לחם
ונהיה [טו]בים שעל כרחך אין	ונהיה טובים שעל כרחך אי אפשר
ביאורו	
ונהיה צדיקים שהרבה בני אדם	אנשים צדיקים וטובים שהרבה בני
תמצא. ¹¹	אדם [...]

גם בקטע זה, שנבחר כדוגמה לזהות מלאה בין הפירוש בקטע ממלך ובין הפירוש הנדפס של קרא, יש כמה הבדלים לשוניים, אבל הם אכן קטנים, ועיקרו של הפירוש זהה.¹² ואולם מייד בהמשך הסתייג עמנואל ואמר: 'מרובים יותר הם המקרים שבהם הפירוש שבקטע מלך מקביל לפירושו של ר' יוסף קרא אך ניסוח הדברים שונה מעט: פעמים זה מקצר וזה מאריך ופעמים להיפך',¹³ והוא הדגים תופעה זו בפירוש לשופ' יג 7. כאן ראוי לדייק – בין שני הטקסטים שהוצגו כמקבילים יש אכן קרבה רבה, עניינית ולשונית, אבל גם מבנה הפסקאות וגם ניסוחן אינם זהים. יתר על כן, אי אפשר לומר בעניינם שזה מקצר וזה מאריך ולהפך. בקטעים שהציג עמנואל כמקבילים הוא דילג על משפטים אחדים, ולאמיתו של דבר הקטע ממלך כמעט כפול באורכו מן הפירוש הנדפס, שגם הוא אינו קצר.¹⁴ הבדל זה עקבי – בדרך כלל הקטע ממלך ארוך בהרבה ממקבילו בפירוש הנדפס, ועל כך העיד עמנואל עצמו: 'המפרש שבקטע מלך מאריך יותר בדבריו ומתקשה לנסח את דבריו בקיצור'.¹⁵ בלי לספור את סימני הדפוס אפשר לציין באופן כללי שהמהדורה של הקטע ממלך

11 כאן הפירוש בקטע מגיע לסוף הדף ונפסק. בפירוש הנדפס הוא נמשך: 'שבעים בלחם ומעשיהם רעים, אלא על כרחך פתרו' ונהיה יפים'.

12 ההבדלים הם: 'הימנה'/'ממנה' (פעמיים); 'אין ביאורו' / 'אי אפשר'; 'צדיקים' / 'אנשים צדיקים וטובים'.

13 עמנואל (לעיל הערה 1), עמ' 69.

14 בקטע ממלך יש כ־336 מילים, ואילו בפירוש הנדפס יש רק 219 מילים, כלומר הקטע ממלך ארוך מן הנדפס בכ־50 אחוזים.

15 עמנואל (לעיל הערה 1), עמ' 70.

תופסת בספר שישה עמודים ושליש (עמ' 73–79), ואילו הנספח הכולל את פירוש שופטים הנדפס תופס שלושה עמודים וחצי (עמ' 80–83), כלומר הקטע ממלך כמעט כפול באורכו מפירוש קרא הנדפס.¹⁶

עוד אמר עמנואל ש'למרות הדמיון הרב בין הפירוש שבקטע מלך ובין פירוש ר' יוסף קרא יש גם שינויים של ממש ביניהם. כך לדוגמא, הפירוש לפסוקים הראשונים של פרק יד בקטע מלך לקוח מפירוש רש"י (לעיל) בשעה שר' יוסף קרא פירש את הפסוקים הללו בדרך אחרת.¹⁷ עמנואל טען גם ש'במקום אחר הביא המפרש תחילה פירוש שאינו נראה בעיניו ולאחריו הביא את הפירוש הנכון לפסוק ('אלא פתרונו'), אותו נטל בשתיקה מרש"י'. הוא הדגים את התופעה הזאת בפירוש לשופ' יג 17.¹⁸ בקטע ממלך נכתב: 'כי יבא דברך וכבדנוך. אינו אומ' [ר] [כש] יתקיים דברך שנבאת שילד יוולד לנו אז נכבד אותך, שהרי גם עתה רצו לכבדו ולעשות לפניו גדי עזים אבל הוא לא קיבל, אלא פתר', אם יבוא לנו שליחות דבר מאתך משנדע ונכיר את שמך ונכבדך ונעשה מה שתשלח לנו'. רש"י פירש: 'כי יבוא דברך. אם יבוא לנו שליחות דבר מאתך משנדע ונכיר את שמך וכיבדנוך. ונעשה מה שתשלח לנו'. ובפירוש קרא הנדפס: 'מי שמך. כי יבא דבריך וכבדנוך. לכך אני שואל מה שמך שאם יבא היום או מחר אדם מאתך שנכיר את שמך וכבדנוך'.

16 יש לדייק שההבדל באורך הקטע ממלך נובע לא רק מהרחבת הקטעים המקבילים לפירוש קרא אלא גם מגורמים אחרים, כפי שיתברר להלן.

17 עמנואל (לעיל הערה 1), עמ' 72.

הפסוק	הקטע ממלך	פירוש רש"י	פירוש קרא הנדפס
יד 4	תאנה. עלילה להתגרות במ.	כי תאנה. עלילה להתגרות במ	כי תואנה [...] תרגומו ארי מן קדם ה' הוא ארי תוסקפא הוא בעי לאיתגראה בפלשתאי
שם 7	וידבר לאשה. על האשה. דיבר לקרוביה. כך תירג' יונתן	וידבר לאשה. על האשה. דבר לקרוביה. כך תירגם יונתן	וידבר לאשה. על האשה. דבר לקרוביה. תרג' ושאל באיתתא
שם 8	עדת דבורים. קינה דבריתה כניסת דבורים	עדת דבורים. קינה דברייתא כניסת דבורים	והנה עדת דבורים. תרגומו והא קינא דדבריתא

18 שם, עמ' 68.

די בדוגמאות שהביא עמנואל כדי להגיע למסקנה שלא קרא הוא מחבר הפירוש, והשאלה הברורה המתבקשת – שעמנואל אכן הציג במפורש – היא: 'מי הוא אפוא המחבר של הפירוש בקטע מלק?'. עמנואל הציע שתי תשובות אפשריות: האחת, 'פרשן לא ידוע שעשה שימוש הן בפירוש רש"י והן בפירוש ר' יוסף קרא, לעתים העתיק הפרשן האנונימי את דברי קודמיו בלשונם, ולעתים הביא את דבריהם בלשונו שלו. הפרשן שלפנינו לא השכיל תמיד לנסח את דבריו בתמציתיות, ולכן לשונו ארוכה יותר מזו של ר' יוסף קרא אף ששניהם אמרו דבר אחד'; התשובה האפשרית השנייה היא 'שלפנינו מהדורה ראשונה של פירושו של ר' יוסף קרא [...] במהדורה שבקטע מלק ר' יוסף קרא האריך מעט בלשונו, והוא תיקן זאת במהדורתו האחרונה – זו המצויה לפנינו בדפוסים'. בסופו של דבר סיכם עמנואל: 'שתי ההצעות שהעליתי אינן חפות מקשיים, ואינני יכול להכריע ביניהן'.¹⁹ אכן שתי ההצעות אינן חפות מקשיים, אך אין צורך להאריך.

ג

לדעתי עיון מדוקדק בפירוש לספר שופטים מאפשר לענות על השאלה שהציג עמנואל. אפשר לבחור אחת מן האפשרויות שהציע, להגדירה ביתר דיוק, ולהבהיר את הסוגה הספרותית של החיבור במסגרת פרשנות המקרא הצרפתית בימי הביניים. הצעד הראשון המתבקש הוא לבחון שוב את הפירוש ולעמוד על מאפייניו. אפתח בזיקתו של הפירוש בקטע ממלק לפירוש רש"י.

כבר בתחילת דברי ההקדמה התייחס עמנואל לזיקתו של הפירוש הנוכחי לפירוש רש"י: 'פירוש רש"י לא נזכר במפורש בקטע מלק, אך ברור כי המפרש עשה בו שימוש מסוים והעתיק ממנו קטעים קצרים, בלי לשנות בהם דבר. כך למשל הפירוש לפסוקים הראשונים של פרק יד לקוח כולו מילה במילה מפירוש רש"י'.²⁰ באותו הקשר הביא עמנואל את שתי הדוגמאות שהבאתי לעיל – הציטוט של פירוש רש"י בפירוש הפסוקים הראשונים של פרק יד והעדפת פירוש רש"י על פירוש אחר בפירוש לשופ' יג.¹⁷

19 שם, עמ' 72.

20 שם, עמ' 67. וראו לעיל הערה 17.

דבריו של עמנואל מנוסחים בדייקנות: 'ברור כי המפרש עשה בו שימוש מסוים והעתיק ממנו קטעים קצרים, בלי לשנות בהם דבר [ההדגשה שלי]', אבל ניסוח מדוקדק זה אינו משקף כהלכה את מקומו של פירוש רש"י בפירוש שבקטע. בדיקת פירוש רש"י לפרקים אלה בספר שופטים מגלה שהביאורים שם קצרים במיוחד, וכוללים כמעט אך ורק ביאורים של כמה מילים וביטויים וציטוטים מתרגום יונתן.²¹ עוד מתברר שהפירוש בקטע מלק אינו עושה 'שימוש מסוים' בפירוש רש"י אלא כולל כמעט את כל פירוש רש"י לפרקים הנדונים, ובסך הכול 16 פירושים. רוב פירושי רש"י מועתקים בקטע ממלק בדייקנות מילולית ועומדים לעצמם, ורק אחדים מהם משולבים בתוך הפירוש השוטף כחלק ממנו. ואלו פירושי רש"י המובאים בקטע ממלק:

'מורה'. תער' – בפירוש רש"י הנדפס יש כמה מילים נוספות: 'על שם שיורה ומשליך את השער' (ג 5).

'לנער היולד. העתיד להיולד' (שם 8).

'נעצרה נא אותך. נאסוף נא אותך אל הבית' (שם 15).

'כי יבא דבריך. אם יבוא לנו שליחות דבר מאתך משנדע ונכיר את שמך, וכיבדנוך. ונעשה מה שתשלח לנו' (שם 17).

'לא השמיענו כזאת. לא היה משמיענו בשורה זו אם ראויים אנו למות' (שם 23).²²

'תאנה. עלילה להתגרות במ' (יד 4).

'יידבר לאשה. על האשה. דיבר לקרוביה. כן תרגם יונתן' (שם 7).

'עדת דבורים. קינה דדבריתה – כניסת דבורים' (שם 8).

'וירדהו. לשון הבדלת דיבוק של כל דבר הנדבק. וכן לעניין פת הנדבקת בתנור נקראת הבדלתו רדייה. הרודה פת מן התנור (שבת קיז ב) הרודה את כוורתו (שבת צה א), על שם שהדבר עשוי על ידי חלות שעוה מדובקות בדופני הכלי ומכל צדדין מדופן אל דופן כמדת עוגל הכלי. וכן תרגם יונתן. וירדהו – ונסחיה' (שם 9) – פירוש זה הוא הארוך ביותר בין פירושי רש"י לפרקים אלו, והקטע ממלק הביא אותו בדייקנות מילולית

21 בדקתי את פירוש רש"י במהדורת 'מקראות גדולות: הכתר' (בעריכת מ' כהן), ועד כמה שיכולתי לבדוק אין הבדלים בין המהדורות השונות.

22 ובקטע ממלק: 'לו חפץ ה' להמיתנו לא השמיענו כזאת, פתר' בבשורה זאת שהשמיענו'.

ובשלמות. חסרות בו רק שלוש מילים המופיעות בפירוש רש"י, 'הרודה
 את כוורתו', שאולי לא נמצאו בגרסת הפירוש שעמדה לפניו.²³
 'מרעים. חברים לשושבינות' (שם 11).
 'ויהי ביום השביעי. לימות השבת ולא שביעי למשתה והוא רביעי לימי
 המשתה' (שם 15).²⁴
 'הלירשנו קראתם לנו. הלמסכנותא ומינתינן יתנא הלכא' (שם).²⁵
 'בטרם יבוא החרסה. לפני שקיעת החמה שעדיין היה להם שהות עד
 הערב' (שם 18).²⁶
 'חרשתם בעגלתי. משל הוא. "אילו לא בדקתון"' (שם).²⁷
 'חליצתם. מלבושים שחלק מעליהם' (שם 19).
 'למרעהו. לאחד משושביניו נתנוה' (שם 20).

המסקנה המתבקשת היא שהפרשן של הקטע ממלך העתיק את פירושי רש"י
 כמעט בשלמותם; הוא לא כלל בחיבורו רק חמישה ביאורים קצרים של רש"י,
 שניים מהם מובאות מתרגום יונתן.²⁸

- 23 מראי המקום מן התלמוד הם כמובן תוספת של המהדירים במהדורת 'מקראות גדולות:
 הכתר'. על חשיבותו של פירוש זה ראו להלן.
- 24 הניסוח בקטע ממלך שונה במקצת: 'יום שבת, שהוא יום ז' לימי בראשית ויום ד' לחידה
 ולמשתה'. הקטע ממלך חוזר על עניין זה בפירוש לפסוק 17: 'זה יום שביעי למשתה ולא
 שביעי לימי בראשית'. עניין זה מופיע גם בפירוש הנדפס אבל בשינוי לשון. אפשר אפוא
 שהפרשן של הפירוש הנוכחי שילב כאן את פירושי רש"י וקרא.
- 25 הפירוש הוא ציטוט מתרגום יונתן, בדומה לביאורים אחרים בפרק זה. גרסת תרגום יונתן
 היא 'לנא', במקום 'יתנא' שבפירוש רש"י, וזו גם הגרסה בקטע ממלך. אפשר שהגרסה
 בפירוש רש"י המודפס היא שיבוש, ושיש לגרוס 'לנא'.
- 26 במקרה זה הקטע ממלך משמר את העניין אבל אינו חוזר בדייקנות על פירוש רש"י.
 גרסתו: 'ואף לא אחרו להגידה עד בוא השמש'.
- 27 גם זו מובאה מתרגום יונתן, והיא מופיעה בפירוש הנדפס. המילים 'משל הוא' מיוחדות
 לרש"י ולקטע ממלך.
- 28 הביאורים בפירוש רש"י שלא הועברו לקטע ממלך הם חמישה, כולם קצרים ושניים מהם
 מובאות מתרגום יונתן: 'יין ושכר. חמר חדת ועתיק. ואל תאכל כל טמא. דברים האסורים
 לנזיר' (יג 4) – החלק הראשון של הפירוש הוא מובאה מתרגום יונתן, והחלק השני, 'דברים
 האסורים לנזיר', מופיע בפירוש קרא הנדפס אבל לא בקטע ממלך; 'אחרי אשתו. אחרי
 עצתה' (שם 11); 'מה יהיה משפט הנער ומעשהו. מה חזי למיעבד לעולימא ומה נעביד
 ליה' (שם 12) – מובאה מתרגום יונתן; 'הוא פלאי. מכוסה, תמיד הוא משתנה, איני יודע

עוד יש להדגיש שהמחבר העתיק את פירושי רש"י מילה במילה, כמעט ללא קיצורים ושינויים. הפירוש היחיד בפירוש רש"י שהוא ארוך במקצת – אם כי ללא כל השוואה לפירושו של קרא – הוא הפירוש לשופ' יד 9, וגם אותו העתיק מחבר הפירוש לשופטים מילה במילה. הקיצור הוא בביאורי רש"י עצמם, וההבדל בולט על רקע האריכות היתרה של החיבור כולו. כידוע גם בחיבורים של קרא הובאו ביאורים של רש"י, אבל לא בשלמות כזאת ובדייקנות כזאת. למשל בפירוש קרא למשלי, שנמצא בקטעי כריכה מן הספרייה הלאומית בפראג ונכלל בכרך השני של 'מגנזי אירופה',²⁹ אין כלל ציטוטים מרש"י.³⁰ נראה שמחבר הפירוש לספר שופטים ביקש למצות את פירוש רש"י ולכלול ממנו בחיבורו את כל מה שאפשר.

ד

שלוש תופעות ניכרות בזיקה שבין הפירוש לספר שופטים ובין פירוש קרא הנדפס, אף על פי שתיעודן מצומצם בהיקפו. האחת היא שהמחבר של הקטע ממלך לא הביא בחיבורו לעזים בצרפתית, אף לא את אלו שנכללו במהדורה המודפסת של פירוש קרא. בטקסט שבמהדורה זו יש בפירוש לספר שופטים 32 לעזים,³¹ שניים מהם בטקסט המקביל לפירוש בקטע ממלך. בפירוש לשופ' יג 5 נכתב: 'והוא יחל. בל"ע פרצל"א ייש"א', ועפנשטיין פענח: *parce c'est ce*³²; ובפירוש לשופ' יג 25: 'ותחל רוח ה' לפעמו במחנה דן. לנענע אותו כדמתרג' 'ותפעם רוחו', אאשמוב"ר לוי בל"ע, ועפנשטיין פענח: *émouvoir lui*³³. גם בעניין זה מאלף להשוות את הקטע ממלך לפירוש קרא

למה נשתנה היום' (שם 18); 'לפעמו. לבוא לקרבו לפעמים' (שם 25).

29 עמנואל (לעיל הערה 5), עמ' 161–205. על פרטי הממצא, בשלושה קטעים נפרדים, ראו:

שם, עמ' 161–164; על זהותו של הפרשן ראו: שם עמ' 164–174.

30 רק במקום אחד העיר עמנואל: 'פירוש דומה מצוי ברש"י למשלי' (שם, עמ' 194, הערה 174), ובמקום אחר העיר: 'והשווה רש"י כאן' (שם, עמ' 201, הערה 218). וראו עוד להלן בסעיף ז.

31 שופ' א 19; ב 16, 17, 18 (3×); ג 22, 23, 31; ד 11, 19, 21 (2×); ה 21, 22, 26; ו 2, 40;

ח 7, 26 (3×); ט 33, 14, 46 (2×); יג 5, 25; טו 7; טז 13, 30; יח 10.

32 עפנשטיין (לעיל הערה 9), עמ' לז, הערה 2. בעברית: לכן זה.

33 שם, עמ' לח, הערה 4. בעברית: הניעה אותו.

למשלי. אף שפירוש זה קטוע מאוד, הוא כולל שמונה לעזים; סיריל אסלנוב פענח אותם, ועדות מועטת זו אפשרה לו להסיק מסקנות על מוצאה של לשונם.³⁴

היעדר הלעזים בפירוש לשופטים הוא ככל הנראה תוצאה של עריכה, והוא מקביל לממצא במהדורות שונות של פירושים אחרים של קרא. למשל בביאוריו הכלולים בפירוש הקומפילטורי לרות (ראו להלן) יש שמונה לעזים, אחד מהם ארוך: 'קנפונ"ש בלעז' – לא ברור אם של ר' יוסי או ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) (רות א 1); 'ומרמטו"ן בלעז' [ז] (שם 21); 'בלעז' אבריאמנט' (שם ב 12); 'נלאשקונדיט"ס בלעז' (שם 15); 'ואשט"ל אל"טר שקונדיש"ד בלעז' (שם); 'וודינר בלעז' (שם 19); 'אשטוש"ט בלעז' – פעמיים (שם ג 8). לעומת זאת במהדורת הפירוש של קרא לרות שהוציא לאור אברהם יפה (המכונה היבש) מתוך חומש איגר, ושנדפס בפראג 1866, הושמטו כל הלעזים. הסיבה להשמטה זו ברורה מאליה: החיבור הועתק מחוץ לצרפת, ועל כן הלעזים בצרפתית לא תרמו עוד להבנת הכתוב ונעשו בלתי רלוונטיים.³⁵

התופעה השנייה בזיקה שבין הפירוש לספר שופטים ובין פירוש קרא הנדפס – שגם היא מצומצמת בהיקפה – היא היחס לפירושים לשוניים. בפירוש קרא הנדפס נכללו שני ביאורים בענייני לשון, שניהם בפירוש לפרק יד.³⁶ בפירוש לפסוק 14 ביאר קרא: 'מהאוכל. ננקד בקמץ לפי שהוא לשון עושה', כלומר פועל בלשון הווה ולא שם עצם.³⁷ ובפירוש לפסוק 15 הוא ציטט את תרגום יונתן והסביר מדוע בחר התרגום לתרגם את 'הַלְיָשָׁנוּ' במילה 'הלמסכנותא', ולדבריו: 'לשון רש ולא לשון ירושה. תדע שכן שהרי היו"ד נקודה בחטף

34 עמנואל (לעיל הערה 5), עמ' 175–179. על מוצאם הלשוני של הלעזים ראו בסיכום: שם, עמ' 175.

35 נראה שבפירוש קרא לאיכה המצב שונה במקצת. בפירוש הקומפילטורי לאיכה יש חמישה לעזים (איכה ב 3; ג 1, 36; ד 8, 17). במהדורת הפירוש שהוציא היבש הושמטו שלושה מהם ושניים נשארו (שם ג 1; ד 8), ועליהם נוסף לעז שלישי (שם ה 10), שאינו מופיע בפירוש הקומפילטורי. ראו: חמש מגילות עם תרגום סורי המכונה פשיטא [...] פירוש המקרא על המגילות, מהדורת א' יפה המכונה היבש, פראג תרכ"ו.

36 עפנשטיין (לעיל הערה 9), עמ' לט.

37 בלשונו של קרא הצירה מכונה קמץ. הביאור מפנה לניקודה של הכ"ף, ומציין את ההבדל בין פועל בלשון הווה, שבו הכ"ף מנוקדת בצירה (אוכל), ובין שם עצם, שבו הכ"ף מנוקדת בסגול (אכל).

קמץ ולא במלאפום'.³⁸ מחבר הפירוש בקטע ממלך השמיט את שני הביאורים הללו.

התופעה השלישית – שעמנואל רמו אליה ולא פירט – היא שיש בפירוש בקטע ממלך ביאורים נוספים, שאינם ציטוט של פירוש רש"י ואינם מייצגים את פירוש קרא הנדפס. אדגים עניין זה בשתי דוגמאות. בפירוש לשופ' יג 16 כתב הפרשן: 'לא אוכל בלחמך. כל הסעודה קרויה לחם, כדכתי' ויהי לחם שלמה ליום אחד שלשים כור סולת וגו' עשרה בקר בריאים" וגו', למדת שכל הסעודה קרויה לחם. אף כאן אומר מנוח למלאך, "נעשה לפניך גדי עזים" והמלאך משיבו, "לא אוכל בלחמך", והיה לו להשיב לא אוכל בגדי שלך, והוא משיב "לא אוכל בלחמך", מיכן [ת]למד שכל הסעודה קרויה לחם'. פירוש קרא הנדפס לפסוק זה הוא: 'אם תעצרני לא אוכל בלחמך. אבל גדי עזים שאמרת לעשות לפני אם רצונך לעשותו עולה תעלינה, כלו' דבר זה אתה יכול לעשות כן וכן עשה'. פירוש קרא מופיע בקטע ממלך לאחר הקטע דלעיל בשינוי בנוסח: 'אם (תעלה) [תעשה] עולה לה' תעלינה. פתר' גדי שאמרת לעשות לפני, אם רצונך לעלותו עולה לשמים העלהו'. בפירוש רש"י אין ביאור למשפט זה. אין בקטע ממלך כל רמז למקורו של הביאור הנוסף, ואפשר לפרש את הימצאותו בשלוש דרכים: האחת, שזהו אכן פירוש של קרא אלא שלא נכלל במהדורה הנדפסת – אפשרות זו קשה, מפני שיש בפירוש קרא הנדפס ביאור אחר לפסוק; האפשרות השנייה היא שמדובר בקטע מחיבור בלתי ידוע, שאין בידינו לזהותו, אבל לפחות בינתיים זו אפשרות תיאורטית; והאפשרות השלישית היא שמקורו של הביאור הנוסף במחבר הלקטן של הפירוש, שהוסיף דברים משל עצמו. אם נקבל את האפשרות האחרונה, הרי מעורבותו של מחבר הפירוש לספר שופטים הייתה רחבה יותר מאשר עיבוד של דברי קרא והוספת הערות מזדמנות על טיב הפירושים שהביא, וכללה גם כתיבת ביאורים משלו.

הדוגמה השנייה היא בפירוש לשופ' יג 17. הפרשן פתח את הפירוש כך: 'מי שמך. דרך כבוד ודרך חשיבות שאל שמו. אילו אמ' לו "מה שמך" זה

38 קרא הבחין בין שני שורשים: בין רי"ש, שהוא כינה 'לשון רש', ושמשמעו: עני, מסכן, ובין יר"ש, שהוא כינה 'לשון ירושה', וקבע שזיהוים נקבע על ידי ניקוד היו"ד, בקמץ, שהוא כינה 'קמץ קטן', ולא בחולם, בכינויו 'מלאפום'. יש לומר שהפירוש שגוי. הצורה 'לירשנו' אכן קשה, מפני שהיא יחידאית, אבל היא נגזרת משורש יר"ש.

לשון שהרב שואל להדיות ונשמע לגנאי, כמו "ונחנו מה" "ואהרן מה הוא" אבל כשהדיות שואל לרב שמו ראוי לומ' "מי שמך" וכשאומ' אדם לחבירו "מי אתה" כך יאמר לגדול ממנו מ[י]י³⁹ שמך'. פירוש זה אינו מופיע במהדורה הנדפסת של פירוש קרא ואף לא בפירוש רש"י. המשכו של הפירוש לפסוק גם הוא אינו לקוח מפירוש קרא. תחילתו פירוש אחר וסופו מובאה מרש"י, וכבר הבאתי אותו לעיל.⁴⁰

ה

המסקנה המתבקשת מכלל הנתונים האלה היא שהפירוש לספר שופטים בקטע ממלך מורכב לפחות משלושה (או ארבעה) רכיבים: גרסה מורחבת ומעובדת של פירוש קרא, פירוש רש"י ודברי המחבר (ואולי גם דברי מפרש נוסף בלתי ידוע). המחבר לא העיד על מקורם של הביאורים: הוא לא הציג את עצמו, ושמותיהם של רש"י ושל קרא אינם מופיעים בפירושו אפילו פעם אחת. נתונים אלו מעידים שהחיבור שייך לסוגת החיבורים הקרויה במחקר הפרשנות פירושים קומפילטוריים, כלומר חיבורים שהם לקט של קטעים שנלקחו מפירושים קיימים, ושהוצגו ברצף זה אחרי זה, בעקבות פסוקי הטקסט המקראי.

הסוגה הספרותית של חיבורים קומפילטוריים מיוצגת בספרות היהודית לדורותיה בתחומי יצירה שונים, בייחוד בספרות המדרש, אבל היא זכתה להתעצמות מיוחדת בתחום פרשנות המקרא מן המאה השלוש עשרה ואילך.⁴¹ בעוד שפרשנות הפשט הקלסית, שהגיעה לשיא פריחתה בצרפת במאות האחת עשרה והשתים עשרה, התאפיינה בדרך כתיבה יצירתית, בניסוח עצמאי ובהתמודדות ישירה עם הטקסט המקראי, הפירושים הקומפילטוריים כשמש

39 עמנואל שחור שם מ[ה], אבל לפי תוכן הפירוש זו טעות.

40 ראו לעיל ליד הערה 18.

41 פוזננסקי (לעיל הערה 9), עמ' lxxxvi-lxxxv, lxxxix; ש' יפת, 'פירוש ר' יוסף קרא לאיוב: לדמותם ולתפוצתם של פירושים קומפילטוריים בימי הביניים', מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין (עיוני מקרא ופרשנות, ג) רמת גן תשנ"ג, עמ' 195-216 (נדפס שוב: ש' יפת, דור דור ופרשניו: אסופת מאמרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשס"ח, עמ' 341-363). וראו עוד להלן.

כן הם: חיבורים לקטניים, שהביאו לקט מדברי פרשנים שקדמו להם והעתיקו אותם באופן מילולי. בדרך כלל מחברי הספרים האלה לא הזדהו, ואי אפשר לעמוד על זהותם מתוך חיבוריהם (על יוצא מן הכלל אחד ראו מייד בהמשך). החיבורים הקומפילטוריים שונים זה מזה בדרך עבודתם ובדמות חיבוריהם: יש פירושים קומפילטוריים שהביאו את הליקוטים בדיוקנות מילולית, ויש ששינו אותם במקצת; יש שציינו בדיוקנות את שמות הפרשנים שמחיבוריהם נלקחו הליקוטים, ויש שהעלימו את מקורותיהם; יש שנמנעו מלכלול בהם את דברי המלקט המאוחר, ויש שהוסיפו את הערותיו.

החיבורים הידועים ביותר בתחום זה הם הפירושים למגילות אסתר, רות ואיכה שהוציא לאור אהרן ילינק בשנת 1855 מתוך כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 32, Cod. hebr.⁴² הפירוש המכונה פירוש קרא לאיוב⁴³ ופירוש החזקוני לתורה.⁴⁴ בעוד שהפירושים הקומפילטוריים לאסתר, רות ואיכה ציינו במפורש את מקור הליקוטים (ר' שלמה, הוא רש"י, ר' שמואל הוא רשב"ם, ור' יוסי הוא ר' יוסף קרא), הן החיבור המכונה פירוש קרא לאיוב והן החזקוני העלימו את שמות הפרשנים שמהם נלקחו הליקוטים.

במסגרת זו יש מקום מיוחד לפירוש החזקוני לתורה. הפירוש חובר בסוף המאה השלוש עשרה,⁴⁵ ומחברו, חזקיה בן מנחם, הציג עצמו בהבלטה רבה ותיאר את דרכי עבודתו ואת מטרותיו. בשיר ההקדמה לספר הוא הזכיר את שמו ארבע פעמים (בכותרת ובשורות 14, 26, 62), ובתיאור דרך עבודתו סיפר:

ושוטטתי במדינות למצוא פירושי חמשה ספרים,
ומצאתי מהם פירושים למיניהם עד עשרים,

42 פוננסקי (שם), עמ' lxxxix.

43 יפת (לעיל הערה 41).

44 ש' יפת, 'פירוש החזקוני לתורה: לדמותו של החיבור ולמטרותיו', מ' בראשר (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר: אסופת מאמרים במדעי היהדות, א, ירושלים תשנ"ב, עמ' 91-111 (נדפס שוב: יפת, דור דור [לעיל הערה 41], עמ' 364-382). לדעת פוננסקי הפירוש לאיוב שהוציא לאור א' זולצבאך מכ"י המבורג 37 בשנת תרע"א, גם הוא פירוש קומפילטורי. ראו: פוננסקי (לעיל הערה 9), עמ' lxxxvi-lxxxv.

45 הוא ציטט את ספר הג"ן, שפורסם בשנת 1240, והוא מצוטט ב'מנחת יהודה', שהתחבר בשנת 1313.

וכפי יכולתי הרימותי את חלבם מהם,
את כתב באר היטב אשר בהם.
למצוא דברי חפץ ושלום
כמעשה טור. נופך ספיר ויהלום (שורות 22–25).

ובהמשך:

לכן כליותי יעצוני וגם לבי מלאני [...]
לכסות מוצא הדברים מחדל
להשמיעם יחד. מלהדר מקטן גדול.
פן תהיה חכמת המסכנים בזויה
ודברי העשיר לפני גדולים נחווה (שורות 64–70).

ר' חזקיה הודיע במפורש שספרו הוא לקט ביאורים שבחר מחיבורים שקדמו לו – 'עד עשרים'. לדבריו הוא לקח מהם רק את 'חלבם', את הפירושים הטובים ביותר (וי' ד 19; במ' יח 29 ועוד), והעלים במכוון את שמות המחברים.

1

כאמור לפי עדותו הפנימית הפירוש לספר שופטים בקטע ממלק שייך לקטגוריה הספרותית של פירושים קומפילטוריים. בצירוף המקורות שבו הוא דומה מבחינה מסוימת לפירוש הקומפילטורי למגילת רות שהזכרתי לעיל. הקומפילטור שערך את הפירוש למגילת רות כלל בו את פירוש קרא לרות בשלמותו,⁴⁶ כפי שעולה מהשוואתו לפירוש המקורי למגילת רות שפרסם היבש.⁴⁷ הפירוש הקומפילטורי עובר מפסוק לפסוק ברצף המקראי, ומזכיר את שמו של קרא רק כאשר הוא מביא פירושים נוספים לעניין המפורש.⁴⁸ נוסף על פירוש קרא הוא ליקט ביאורים מפירוש רשב"ם, בעיקר בעניינים לשוניים, וציין את שמו (בביאור לפסוקים א 1, 3, 5, 7, 13, 14, 15–16, 17, 20; ב 3;

46 כפי שהוכיחה ד"ר רוני מגידוב בעבודה סמינריונית משנת תשמ"ב על פירוש יוסף קרא לרות. העבודה לא פורסמה.

47 היבש (לעיל הערה 35).

48 רות א, 1, 8, 3, 15, 20; ב, 3, 3, 12; ד 18.

ג 2, 12), וכן הביא ביאורים אחדים מפירוש רש"י (א 1 [שעליו חלק], 5, 7, 13, 17, 19–20; ד 18). מעניין הדבר שהוא בחר לסיים את חיבורו באזכור של רש"י, 'רבנא שלמה' (ד 18).

הפירוש הקומפילטורי לספר שופטים דומה לפירוש הקומפילטורי למגילת רות בכך שהוא כולל ככל הנראה את רוב פירושו של קרא. אלא שבדרך כלל הוא לא ציטט אותו בדיוקנות מילולית אלא עיבד אותו, ניסח אותו ביתר הרחבה, ואף השמיט לפי צורכו. אבל הוא נבדל מהפירוש למגילת רות בעניינים אחדים. הוא לא הביא מפירוש רשב"ם, מפני שעד כמה שידיעותינו מגיעות לא היה בנמצא פירוש כזה, ואילו את פירוש רש"י הוא הביא כמעט בשלמותו וציטט אותו מילולית. יש להדגיש שהזיקה לפירוש קרא מתבררת היטב מהשוואת הפירוש למהדורת פירוש קרא לשופטים שפרסם עפשטיין, אך אין לדעת אם מהדורת עפשטיין אכן משקפת את חיבורו של קרא בצורתו המקורית או שמא חלו בה שינויים, ובהיעדר עדויות אחרות אין ביכולתנו לפי שעה לבחון זאת.

ז

הגדרת הסוגה הספרותית של הפירוש לספר שופטים כפירוש קומפילטורי מפנה את תשומת הלב לחיבורים אחרים המיוחסים לקרא, ושנמצאו ב'גנוזי אירופה', ובראש ובראשונה לפירושו לתורה, שזכה לתהודה גדולה ביותר. קטעים אלו פורסמו לאחרונה באתר 'על התורה' בעריכת הלל נובצקי. בשאלת היחס בין פירוש קרא לתורה ובין פירוש רש"י קבע נובצקי:

בשנים עשר הפרקים הקיימים מספר שמות (ו-י, יט-כד) יש שילוב סיטונאי של ביאורים (ולפעמים גם רצף של ביאורים) מפירוש רש"י. כשליש מפירושו הקיים לספר שמות שאוב מרש"י כמעט מילה במילה [...] בניגוד גמור לכך בתשעת הפרקים של הפירוש על דברים (יב-יד, כד-כט) קשה להצביע על השפעה כלשהי של רש"י. הגורם להבדל המשמעותי הזה אינו ברור, אך אפשר שהעצמאות הפרשנית של ר"י קרא גדלה במהלך פירושו.

על כך יש להוסיף שבהרצאה שנשא איתמר כסלו לפני שנים אחדות (ושעדיין

לא פורסמה) הוא עמד על זיקה בין פירושי קרא לתורה ובין פירוש רשב"ם לתורה, והביא בין היתר דוגמאות מן הפרקים בספר שמות (שמ' יא 5; יז 11). גם נובצקי ציין קרבה זו ושיער שביאורים אלו מעידים על 'דיונים שנעשו בין קרא ורשב"ם ומספקים חלון על מערכת היחסים ביניהם'. כבר ציינתי לעיל את הדוגמה ההפוכה של פירוש קרא לספר משלי, שפורסם בכרך השני של 'מגנזי אירופה', ושאינו בו אף לא ציטוט אחד מפירוש רש"י.

נראה לי שכל העובדות האלה מדברות בעד עצמן. לדברי נובצקי 'הגורם להבדל המשמעותי הזה [בין פירוש קרא לשמות ובין פירושו לדברים] אינו ברור', אבל לאמיתו של דבר הוא ברור לגמרי. הפירוש המדובר לספר שמות אכן כולל טקסטים נרחבים מפירוש קרא, ואולי אפילו את כל פירוש קרא לשמות, אבל הוא במהותו פירוש קומפילטורי, שהוצגו בו ברצף אחד ביאוריו של קרא יחד עם ביאוריו של רש"י, בלי להזכיר את שמותיהם, ואולי גם ביאורים של פרשנים אחרים, כגון רשב"ם. אלא שעניין זה מחייב בדיקה מעמיקה יותר, שלא זה המקום לערוך אותה, ולא עליי המלאכה לגמור.

ח

לסיכום הדיון, לדעתי התשובה על שאלתו של עמנואל באשר לזהות מחברו של הפירוש לספר שופטים בקטע ממלך פשוטה. כאמור עמנואל הציע שתי אפשרויות לזיהוי המחבר ולא הכריע ביניהן; לדבריו 'שתי ההצעות אינן חפות מקשיים ואינני יכול להכריע ביניהן'. אין ספק בעיניי שהאפשרות הנכונה היא הראשונה, אם כי בשינוי. לדברי עמנואל 'לפנינו פרשן לא ידוע שעשה שימוש הן בפירוש רש"י והן בפירוש ר' יוסף קרא'. על דבריו אלו אני מוסיפה שהחיבור החדש של הפרשן הבלתי ידוע הוא חיבור קומפילטורי, בדומה לחיבורים שהיו קיימים במאה השלוש עשרה בעולם היצירה היהודי. יש להתחשב בעובדה זו בניתוח העדות של החיבור, ולשנות במקצת את כותרת הפרק הזה בכרך הראשון של 'מגנזי אירופה' – יש להוסיף לה את ההגדרה המזהה: פירוש קומפילטורי לספר שופטים.

פרופ' (אמריטה) שרה יפת, החוג למקרא, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים,
ירושלים 9190501
sjaphet@mail.huji.ac.il